

СВІТОГЛЯДНІ КОНЦЕПТИ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПРИРОДНИЧИХ ДИСЦИПЛІН

LIGHT CONCEPTS OF FORMING ENVIRONMENTAL COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS OF NATURAL DISCIPLINES

У статті розглянуто зв'язок формування екологічної компетентності з такими особистісними конструктами, як екологічна культура, екологічний світогляд, свідомість і самосвідомість. Здійснено ретроспективний аналіз світоглядних концепцій ставлення людини до природи в різні історичні епохи. Установлено, що в другій половині ХХ століття сформувалися дві протилежні світоглядні парадигми, зокрема антропоцентрична й екоцентрична. Доведено, що світоглядна парадигма формування екологічної компетентності майбутнього вчителя природничих дисциплін має базуватися на концепції сталого розвитку суспільства і природи. Для її реалізації необхідним є впровадження інтегративного підходу в зміст професійної педагогічної освіти, що базується на єдності природничого та гуманітарного знання.

Ключові слова: екологічний світогляд, світоглядна парадигма, сталий розвиток, учитель природничих дисциплін, інтегративний підхід.

В статті розглянуто зв'язок формування екологічної компетентності з такими особистісними конструктами, як екологічна культура, екологічне мислення, свідомість і самосвідомість. Здійснено ретроспективний аналіз світоглядних концепцій ставлення людини до природи в різні історичні епохи. Установлено, що в другій половині ХХ століття сформувалися дві протилежні світоглядні парадигми, зокрема антропоцентрична й екоцентрична. Доведено, що світоглядна парадигма формування екологічної компетентності майбутнього вчителя природничих дисциплін має базуватися на концепції сталого розвитку суспільства і природи. Для її реалізації необхідним є впровадження інтегративного підходу в зміст професійної педагогічної освіти, що базується на єдності природничого та гуманітарного знання.

ческая парадигма формирования экологической компетентности будущего учителя естественных дисциплин должна базироваться на концепции устойчивого развития общества и природы. Для ее реализации необходимо внедрение интегративного подхода в содержание профессионального педагогического образования, базирующегося на единстве естественного и гуманитарного знания.

Ключевые слова: экологическое мировоззрение, мировоззренческая парадигма, устойчивое развитие, учитель естественных дисциплин, интегративный подход.

The connection of the formation of ecological competence with such personal constructs as ecological culture, ecological worldview, consciousness and self-awareness in the article considers. A retrospective analysis of philosophical conceptions of human attitude towards nature in different historical epochs has been carried out. It was established that in the second half of the twentieth century two opposite ideological paradigms were formed: anthropocentric and ecocentric. It is proved that the outlook paradigm of forming the ecological competence of the future teacher of natural sciences should be based on the concept of sustainable development of society and nature. To implement it, it is necessary to introduce an integrative approach to the content of professional pedagogical education, which is based on the unity of natural and humanitarian knowledge.

Key words: ecological worldview, world-view paradigm, sustainable development, teacher of natural sciences, integrative approach.

УДК 371.14

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085.2019.12-2.39>

Сяська І.О.,

канд. пед. наук, доцент,

докторант Рівненського державного гуманітарного університету

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Людська цивілізація, яка є невід'ємною частиною природи, у відносинах із нею пройшла низку етапів: від повного обожнювання і поклоніння природним силам до ідеї повної і безумовної влади людини над природою. Як наслідок, сьогодні людство зіткнулося з глобальною екологічною кризою, витоки якої слід шукати у філософсько-культурологічній площині, а причини полягають у соціально-економічному розвитку суспільства, заснованому на необмеженому і споживацькому використанні природних ресурсів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Зрозуміло, що впровадження безвідходних технологій і енергозберігальних заходів та проведення інших природоохоронних дій (за всієї їх абсолютної і життєвої необхідності) самі по собі не здатні вирішити екологічну кризу в системі «природа – людина – суспільство», оскільки вона, на думку багатьох учених (С.М. Глазачов, М.І. Дробноход, М.М. Кисельов, В.Г. Кремень, В.С. Крисаченко,

В.А. Лось, М.М. Мойсеев, М.І. Хілько, Г.І. Швєбс та ін.), має світоглядний характер.

Упродовж останніх десятиліть міжнародною науковою спільнотою проведено низку всесвітніх екологічних форумів, симпозіумів та конференцій (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.; Йоганнесбург, 2002 р.; Київ, 2003 р.; Вільнюс, 2005 р.; Ріо-де-Жанейро, 2005 р.; Ріо-де-Жанейро, 2012 р.), присвячених вирішенню глобальних екологічних проблем та розробленню концепцій виходу суспільства на рівень сталого розвитку.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми.

Вироблення науково обґрунтованої стратегії взаємодії з природою і створення відповідного механізму її впровадження можна втілити лише через освітні інститути, бо саме вони є базовим елементом механізму відтворення людських цінностей і установок щодо ставлення до довкілля. Ідеться про заклади вищої освіти, які, відповідаючи на сучасні виклики, мають готувати фахівців, здатних реалізовувати ці стратегічні

завдання у професійній діяльності, що передбачає потребу у високому рівні сформованості екологічної компетентності. Особливе положення в цьому процесі має вища педагогічна освіта, оскільки саме від професійної майстерності та рівня сформованості екологічної компетентності майбутніх учителів залежить формування екологічної культури і світогляду нового покоління.

Звідси постає завдання для вищої професійної педагогічної школи, що має забезпечити формування екологічної компетентності та готовності майбутніх учителів природничих дисциплін до екологічної освіти і виховання учнівської молоді. Так, побудова змісту професійної освіти для майбутніх учителів природничих дисциплін потребує детального розгляду світоглядних концепцій, на які вона має спиратися, що і стало метою дослідження.

Виклад основного матеріалу. За поглядами І.О. Зимньої, компетентнісний підхід може базуватися на культурно-історичних, етносоціальних та інших цінностях, якщо сформовані на його основі компетентності розглядати як складні особистісні утворення з інтелектуальними, емоційними і моральними складниками [2, с. 36].

Щодо екологічної компетентності особистості, то ми дотримуємося думки, що процес її становлення слід розглядати через процес формування когнітивного складника, екологічних цінностей і мотивів поведінки у довкіллі, які детермінуються зовнішніми освітньо-виховними впливами, рівнем розвитку екологічної самосвідомості й культури особистості та її діяльністю [7, с. 257]. Таким чином, формування екологічної компетентності нерозривно пов'язане з такими особистісними конструктами, як екологічна культура, свідомість і самосвідомість людини та її екологічний світогляд, що потребує сутнісного аналізу.

Оскільки екологічна свідомість є реальним відображенням об'єктивної дійсності, переломленим через призму домінуючих установок та ціннісних орієнтацій стосовно навколишнього середовища, то маємо підстави до розгляду її не як структурної частини індивідуальної свідомості, а як складника сучасного людського світогляду й суспільної свідомості, яка спонукає і знаходить мотивацію для діяльності людини у природі, тоді як екологічна самосвідомість інтегрує в собі знання, норми, цінності, ідеали, світоглядні установки та практичні рекомендації щодо особистісного ставлення людини до довкілля.

У філософському словнику зазначено: «Світогляд – це форма суспільної самосвідомості людини, через яку вона сприймає, осмислює та оцінює навколишню дійсність як світ свого буття і діяльності, визначає і сприймає своє місце і призначення в ньому» [8, с. 575]. Спираючись на це, можемо дійти висновку, що екологічний світогляд є відображенням екологічних умов життя та відносин

між людьми і довкіллям у вигляді екологічних теорій, ідей, уявлень, що характеризують особливості ставлення до природи в певну історичну епоху.

У цьому контексті С.В. Совгіра пропонує таке означення екологічного світогляду особистості: «...це система взаємопов'язаних компонентів: узагальненої сукупності екологічних поглядів, знань, цінностей, духовності, переконань, практичних настанов, що визначають розуміння особистістю цілісності та єдності природного й соціального буття, місця в ньому людини разом із життєвими природовідповідними позиціями...» [5, с. 12–13]. Отже, екологічний світогляд володіє значним потенціалом в інтеграції природничих і гуманітарних підходів до пізнання світу, коли природа виступає як фізична, біологічна та одночасно соціальна реальність. Так, світоглядні імперативи є тим вектором, який визначає концептуальні засади формування екологічної компетентності.

Розглянемо генезис світоглядних парадигм ставлення до світу природи як підґрунтя для формування цілей і завдань сучасної екологічної освіти. Слід зазначити, що кожен виток історичної спіралі суспільного розвитку характеризувався певним типом взаємовідносин людини і природи, який накладав свій відбиток на формування як суспільної, так й індивідуальної екологічної культури й свідомості. Так, І.В. Чернікова стверджує, що ці взаємовідносини, що склалися у кожен історичну епоху, базувалися на певній концепції, яка завжди була і залишається багатозаровою. Ці шари можуть перетинатися, утворюючи протиріччя в картині епохи. Причому кожний попередній шар нікуди не зникає, а стає основою для наступного та продовжує своє існування і сьогодні у вигляді тих чи інших окремих індивідуальних та групових настанов і цінностей [9, с. 56].

Період античності характеризувався низкою протиріч у ставленні до природи, які склалися у Давній Греції та Римі. Давньогрецький космізм виявлявся у моральному, ціннісному ставленні до природи, що впливало з визнання універсальних законів природи та повної залежності від неї. Завдяки науковим пошукам філософів Давньої Греції природа стала об'єктом дослідження, існувало розуміння цінності непрагматичної взаємодії з природою. Із плином часу відбулася трансформація ставлення до природи, що знайшло своє відображення в способі життя стародавніх римлян, які планомірно знищували свій життєвий простір у безкінечних війнах, а цінність довкілля визначалася його ситуативним статусом у суспільному житті Давнього Риму. Загалом, як слушно зауважили С.Д. Дерябо та В.А. Ясвін, античність була чи не першим кроком на шляху відчуження людини від природи і в певному сенсі підготувала абсолютне протиставлення у наступні століття [1, с. 196].

У Середньовіччі поглиблюється відчуження людини від природи. Світобудова тримається на основі ієрархії «Бог – Людина – Природа». Якщо в період античності природа як об'єкт пізнання ще була наділена душею, то християнство повністю позбавляє природні об'єкти «права» на душу. Переважає споживацьке ставлення до природи, хоча однозначної позиції християнської церкви щодо цього немає, оскільки сповідується відповідальність людини за світ природи перед Богом, виходячи з того, що всі божі творіння мають безсумнівну цінність. Водночас розвиток знань про природне середовище призупиняється.

Якісний прорив у розширенні світоглядних горизонтів у пізнанні природи здійснено у період Відродження, що пов'язано з розвитком торгівлі й мореплавства. Завдяки геніям наукової думки того часу (Дж. Бруно, Л. да Вінчі, Й. Кеплера, Н. Коперніка та інших) з'являється не лише розуміння гармонійної досконалості природи й універсальності її законів, а й змінюється ставлення до неї. На наш погляд, саме в цю епоху відбулося остаточне відчуження людини від природи, зважаючи на розвиток науки та розширення сфери її прикладного використання.

Ідеологічною основою ставлення людини до світу природи у цьому історичному періоді стало картезіанство, вихідними основами якого були: уявлення про людину – «суб'єкт» і світ природи – «об'єкт», який людина не лише пізнає, а й практично використовує і перетворює; утвердження абсолютної цінності людського розуму, володарювання людини над силами природи. Щодо цього С.Д. Дерябо та В.А. Ясвін указали на промовисте гасло картезіанства: «Природа не повинна існувати і розвиватися «просто так», вона повинна слугувати людині» [1, с. 201]. Таким чином, ця епоха ознаменувалася остаточним закріпленням домінуючого дотепер антропоцентричного екологічного світогляду суспільства.

У період XVII – I пол. пол. XIX ст., який характеризувався диференціацією й розвитком наукових галузей, технологій і виробництва, утилітарно-практичне ставлення до природи отримало поширення у всіх сферах життя тодішнього суспільства. Водночас епоха Просвітництва принесла значні соціальні перетворення, які стосувалися еволюції прав і свобод людини.

Так, Ж.Ж. Руссо першим звернув увагу на невідповідність розвитку суспільства і природи і передбачив руйнівний вплив цивілізації на природу. Отже, зважаючи на гуманістичний розвиток соціуму, в суспільстві починає зароджуватися визнання універсальної і безумовної цінності природи, чому сприяли праці Генрі Торо. Його прогресивні ідеї про суб'єктність живої і неживої природи дали поштовх до формування морально-ціннісних норм ставлення до природи та їх відображення у суспільному світогляді.

Стрімка індустріалізація та урбанізація західного суспільства, яка розпочалася наприкінці XIX ст., призвела до погіршення стану довкілля та зумовила появу перших громадських рухів і товариств, що домагалися ухвалення законодавчих актів з охорони природи. У межах біології як наукової галузі починає формуватися новий напрям – загальна екологія – наука про закономірності функціонування живих істот у природному середовищі існування. Із наростанням екологічних проблем поступово змінюється загальна спрямованість екологічного знання, зокрема постає потреба вивчення різноманітних аспектів (як біологічних, так і соціальних) взаємовідносин людини і довкілля. Цьому сприяли погляди російських неокосмістів (І.В. Кіреєвський, П.Д. Успенський, К.Е. Ціолковський, О.Л. Чижевський та ін.) та розвитку вчення про біосферу та ноосферу (В.І. Вернадський, Е. Ле Руа, П. Тейяр де Шарден).

Головна ідея російського неокосмізму полягала у такому: людина – складник природи, тому протистояння між людиною і природою не є можливим. Отже, російський неокосмізм відстоював необхідність формування нового морального підґрунтя взаємодії людини з природою, зміни принципів розвитку цивілізації.

Хоча В.І. Вернадський – з одного боку, а Е. Ле Руа і П. Тейяр де Шарден – з іншого, у своїх поглядах виходили з різних ідеологічних позицій, проте в обґрунтуванні ноосферного вчення зійшлися на ідеї безумовної цінності природи як живої системи, складником якої є людина, що підтверджує взаємозалежність та взаємозумовленість розвитку. Учені ще на початку XX століття наголосили на тому, що вплив людини на навколишню природу зростає настільки швидко, що не за горами той час, коли він перетвориться в основну перетворювальну силу. Розвиток навколишнього середовища і суспільства стануть нерозривними.

Таким чином, російський неокосмізм та вчення про біосферу і ноосферу дали поштовх для розвитку суспільного світогляду нової орієнтації – екоцентричної.

У цей же період у США у результаті наростання протиріч між зростаючими економічними потребами підвищення якості життя населення та загальним погіршенням стану навколишнього середовища і виснаженням природних ресурсів виникла нова світоглядна орієнтація, яка отримала назву «американський енвайронменталізм» і охопила різні сфери практичної діяльності і науки. Головним постулатом енвайронменталізму стала концепція прагматичної єдності людини і природи, що передбачає раціоналізацію економіки з уживанням управлінських підходів для вирішення сучасних екологічних проблем. Потреба у збереженні природних ресурсів мотивується тим, що вони мають забезпечувати і виробництво, і споживання

продукції, необхідної для підтримання певного рівня життя.

Водночас, зважаючи на наростання екологічних проблем, енвіронменталізм став підґрунтям для розвитку декількох філософсько-етичних течій, серед яких на особливу увагу заслуговує екологізм. Екологізм зосереджується на беззастережному визнанні самоцінності природи, а тому й необхідності радикальних змін у стосунках із нею, зміни споживацького стилю людського життя, виробництва та політичного порядку загалом. Ендрю Добсон інтерпретує енвіронменталізм і екологізм як два різнобічні світоглядні підходи щодо вирішення екологічних проблем, оскільки перший керується людськими інтересами, а другий розглядає довкілля як єдину досконалу цілісність, частиною якої є людина [10].

Щодо цього М.М. Кисельов та ін. зазначають, що «...поділ інвайронменталізму на антропоцентричний і екоцентричний ідейно відповідає концепціям інвайронменталізму та екологізму, пропонувані Добсоном, оскільки інвайронменталізм є антропоцентричним, а екологізм – природоцентричним» [3, с. 166].

Отже, у другій половині ХХ століття в екологічному світогляді суспільства сформувалися дві протилежні парадигми, зокрема антропоцентрична та екоцентрична. Якщо перша стала ідеологічною основою для застосування технократичних підходів у вирішенні екологічних проблем (науково-технічний прогрес забезпечує всі можливі засоби для подолання будь-яких протиріч у системі «природа – людина – суспільство»), то друга – фундаментом для створення сучасної концепції сталого розвитку.

На конференції ООН із навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро у 1992 р. проаналізовано соціально-екологічну ситуацію, яка склалася у світовому господарстві, та засвідчено неефективність ужитих заходів щодо раціонального використання природних ресурсів, застосування технократичних підходів у розв'язанні екологічних проблем, що призвело до глобальних деградаційних змін у біосфері. Так, було висунуто стратегію сталого розвитку цивілізації, що передбачала узгодження й інтеграцію соціально-економічних і біосферних процесів та збереження вже історично сформованих екосистем.

У главі 36 Програми дій «Порядку денного на ХХІ століття», ухваленій на конференції, проголошено, що освіта є фундаментом сталого розвитку, а формування нового світогляду має бути орієнтоване на створення умов для збереження життя на планеті Земля шляхом:

- переорієнтації освіти на питання сталого розвитку;
- забезпечення професійної підготовки людей протягом усього життя;

– поширення поінформованості населення з питань стану довкілля і проблем виживання людства [4, с. 284].

Для реалізації цих завдань у 2005 р. затверджено Стратегію освіти для сталого розвитку (далі – ОСР) Європейської Економічної Комісії (далі – ЄЕК) ООН, яка визначила одне з основних завдань – унесення ОСР у систему формальної й неформальної освіти, розроблення принципів та методологічних засад її реформування. Відповідно до Стратегії ЄЕК ООН з освіти для СР, педагоги повинні мати системно-синергетичне мислення і цілісно сприймати процеси навчання і розвитку, орієнтуючись на участь у розв'язанні складних конкретних соціоприродних проблем, збалансованості потенціалів розвитку суспільства, територіальних громад [6, с. 36].

Так, маємо підстави для висновку, що світоглядна парадигма формування екологічної компетентності майбутнього педагога, особливо вчителя природничих дисциплін, має базуватися на концепції сталого розвитку суспільства і природи. Тоді виникає питання про те, як реалізувати цю концепцію у змісті професійних освітніх програм підготовки майбутніх учителів. Відповідаючи на нього, хочемо зазначити, що міждисциплінарний характер феномена стійкого розвитку передбачає також відповідний підхід.

У педагогічній практиці розрізняють природничий і гуманітарний підходи до вивчення природи та визначення її місця у системі цінностей у житті пересічної людини та певного соціуму, що склалося історично. Проте сьогодні протиставлення цих підходів у здобутті екологічних знань, умінь та досвіду екологічної діяльності стає недопустимим, оскільки тільки завдяки інтеграції набутого в науках про природу та суспільство досвіду дасть змогу будувати зміст педагогічної освіти, спрямованої на розвиток особистості з широким світоглядним кругозором та зі сформованою системою екологічних цінностей, які можуть цілісно реалізуватись на практиці. Очевидно, що для реалізації концепції сталого розвитку необхідно у зміст професійної педагогічної освіти активно впроваджувати інтегровані курси, які б забезпечували підготовку фахівця з високим рівнем сформованості екологічної компетентності, здатного до ухвалення рішень у професійних і життєвих ситуаціях та у розв'язанні екологічних проблем, що потребує залучення знань і вмінь із різних галузей науки.

Висновки. Джерелами становлення сучасної освітньої системи є основні сфери самовизначення особистості: людина, суспільство, природа, ноосфера. Здійснивши ретроспективний аналіз світоглядних парадигм у ставленні до природи як передумови становлення сучасної екологічної кризи, ми дійшли висновку, що сьогодні у змісті вищої педагогічної освіти немає альтернативи

світоглядній концепції сталого розвитку, а її впровадження дасть змогу готувати компетентних фахівців як носіїв екоцентричного екологічного світогляду і свідомості.

Для природничо-наукової педагогічної освіти одним зі шляхів реалізації компетентнісного підходу є ознайомлення студентів із глобальними проблемами сучасного світу, які вирішуються в єдності природничого та гуманітарного знання. Реалізація цього принципу, на наш погляд, утілюється у міжпредметних підходах побудови змісту освітніх професійних програм підготовки учителів, що потребує подальшого методологічного обґрунтування і відповідних методичних розробок.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Дерябо С.Д., Ясвин В.А. Экологическая педагогика и психология. Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. 477 с.
2. Зимня И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования. *Высшее образование сегодня*. 2003. № 5. С. 34–42.
3. Кисельов М.М., Деркач В.Л., Гардашук Т.В., Толстоухов А.В. Концептуальні виміри екологічної
4. свідомості: монографія. Київ: Вид-во Парапан, 2003. 312 с.
5. Програма дій «Порядок денний на XXI століття»: Ухвалена конференцією ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (Саміт «Планета Земля», 1992 р.): пер. з англ. 2-ге вид. Київ: Інтелсфера, 2000. 360 с.
6. Совгіра С.В. Теоретико-методичні основи формування екологічного світогляду майбутніх учителів у вищих педагогічних навчальних закладах: автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.04 / Луганський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Луганськ, 2009. 42 с.
7. Стратегія ЄЕК ООН з освіти в інтересах збалансованого розвитку. *Бібліотека Всеукраїнської екологічної ліги. Серія «Екологічна освіта і виховання»*. Київ: «Аспект-Поліграф», 2006. № 3. 40 с.
8. Сяська І. Сутність екологічної компетентності та особливості її формування у майбутнього учителя природничих дисциплін. *Інноватика у вихованні: зб. наук. праць*. Рівне, 2018. Вип. 8. С. 251–259.
9. Філософський словник / за ред. В.І. Шинкарука. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.
10. Черникова И.В. Философия и история науки. Учебное пособие. Томск: Изд-во НТЛ, 2011. 388 с.
11. Dobson A. *The Green Political Thought* / 3rd ed. London; New York: Routledge, 2000. 230 p.